

تبیین چگونگی ارتباط معماری باغ‌سازی ایرانی در دوره اسلامی

با ساحت‌های حیات انسان از منظر اسلام

نمونه موردی: باغ فین کاشان

حسین مرادی‌نسب*

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷

نوع مقاله: پژوهشی - ۱-۱۶

چکیده

از آنجایی که معماری در رابطه با انسان محقق می‌شود لذا شناخت رابطه معماری با ساختارهای وجودی انسان امری ضروری است. در این میان به نظر می‌رسد که هنر باغ‌سازی ایرانی در دوره اسلامی به گونه‌ای به معانی و باورها تجسم بخشیده که با ساحت‌های حیات انسان مرتبط است. لذا هدف از این پژوهش تبیین چگونگی ارتباط هنر باغ‌سازی ایرانی در دوره اسلامی با مراتب وجودی انسان از منظر بینش اسلامی است. در میان باغ‌های ایرانی، باغ فین نمونه شاخصی است که با برخورداری از ساختار کامل هندسی و موقعیت جغرافیایی آن در اقلیم گرم و خشک بستر مناسبی را برای پژوهش فراهم می‌آورد. نوع تحقیق کیفی و بنیادین و متکی بر روش توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از استدلال منطقی است که گردآوری داده‌ها از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد هنر باغ‌سازی ایرانی در مفهومی باطنی متناسب و متناظر؛ چهار نفس انسان، گیاهی، جانوری، عقلانی و روحانی است یعنی همه مراتب وجودی و هستی انسان را پاسخ می‌دهد بگونه‌ای که در حوزه مرتبه گیاهی، آسایش جسمانی و در حوزه مرتبه حیوانی، اغنای تمامی حواس انسان در جهت تامین آسایش را تحقق می‌بخشد و در حوزه مرتبه تدبیرگر انسانی با بهره‌گیری از نظام منظر و محوربندی دعوت به تأمل دارد و در مرتبه معنوی با بهره‌گیری از هندسه مرکزگرا، حقیقتی متعالی (وحدت) را متجلی می‌سازد.

کلید واژه‌ها: باغ ایرانی، باغ فین، معماری، مراتب حیات، منظر اسلامی

مقدمه

شناسایی جایگاه عناصر طبیعی در اعتقادات و فرهنگ هر جامعه اهمیت فراوانی دارد و هرچه شناخت و درک مفهومی مردم جامعه از طبیعت و عناصر طبیعی بیشتر و عمیق‌تر باشد این جایگاه ارزشمندتر خواهد بود (ر.ک: Eliade & Adams, 2012). هنر ایران از قدیم تا الان توجه خاصی به طبیعت داشته است البته این تفکر ریشه در جهان‌بینی هنرمند دارد هنر معماری نیز بدون شک، یکی از جلوه‌های عینی هر قوم و ملتی است و همچنین مهمترین بازگو کننده نحوه مواجه آن ملت با مسائل مربوط به حیات و از جمله طبیعت است البته باید گفت جایگاه طبیعت برای هر ملت و قومی بر پایه جهان‌بینی‌اش شکل می‌گیرد. فضای رشد مذهبی و اندیشه اسلامی در بردارنده مفاهیم و حالات خاصی از اندیشه و رفتار بود که این امر در هنر آن تأثیری بسزا داشت نکته قابل توجه در تمایز دیدگاه اسلامی با سایر دیدگاه‌ها این است که محیط عمیقاً عینی پیرامونی انسان در نظر گرفته نمی‌شود و نگاهی معنوی (ماوراء طبیعت) نسبت به محیط وجود دارد و تأثیرات عوالم هستی بر انسان در بررسی تعاملات بین انسان و محیط مورد توجه قرار می‌گیرد. در بینش اسلامی انسان سراسر وجودش نیاز است (قرآن کریم، فاطر: ۱۵) و این انسان بر اساس نیازها، ارزش‌ها و هدف‌های خود محیط را دگرگون می‌کند. این شکل‌دهی به محیط که بر پایه نیازهای انسان است در هنر باغ‌سازی که یکی از کهن‌ترین هنرهای ایرانیان است قابل مشاهده است.

معماری همانند سایر هنرها به طور اساسی هستی انسان را در جهان بیان کرده و با آن ارتباط برقرار می‌سازد و عمیقاً از طریق پرسش‌های وجودی در مورد خود و جهان، ارتباط با دنیای بیرون و درون، زمان و نیز زندگی و مرگ درگیر است.

از منظر اسلامی این معماری، هم اصول

پایه و شکل دهنده‌اش و هم ویژگی‌های شکل نهایی و پدید آمده‌اش به تناسب با ساحت‌های قلمروهای حیات انسان مرتبط است به عبارت دیگر «انسان چهار سطح متناسب با نیازهای خود دارد که محیط نیز متناظر با آن چهار لایه قابلیت برخوردار است» (نقره کار، ۱۳۸۷: ۲۲). بطوری‌که «معماری شایسته قابلیت‌های متناظر با مراتب وجودی انسان و هستی داشته و به انسان کمک می‌نماید تا با استفاده از ابزار ادراکی خود درک مناسبی از مراتب هستی پیدا نموده و بستر اغنای نیازهای مراتب چهارگانه نفس خود را فراهم آورد» (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۳).

از آنجائی‌که تداوم تکاملی در هنر معماری ایران از جمله هنر باغ‌سازی وجود داشته است در این میان باغ‌های ایرانی، باغ فین نمونه شاخصی است که با برخورداری از ساختار کامل هندسی و موقعیت خاص جغرافیایی در اقلیم گرم و خشک بستر مناسبی را برای پژوهش فراهم می‌کند (شکل ۱). «از آنجایی‌که کالبد باغ ایرانی متأثر از نظام کاشت و گیاهان، نظام آب، نظام بنا و هندسه است» (شاهچراغی، ۱۳۹۲: ۸۸) این پژوهش سعی دارد با تکیه بر آموزه‌های اسلامی خصوصاً حدیث امام علی (ع)^۱ در مورد مراتب نفس انسان (نامی نباتی، حس حیوانی، تدبیرگر انسانی و ملکه الهی) به چگونگی تناظر آن با حوزه‌های کالبدی باغ ایرانی پردازد (جدول ۱).

شکل شماره ۱: موقعیت باغ فین کاشان در شهر کاشان

جدول شماره ۱: تبیین سطوح تعامل انسان و هستی و بازتاب آن در معماری از منظر اسلامی

(ماخذ: تقدیر، ۱۳۹۸: ۱۱۳)

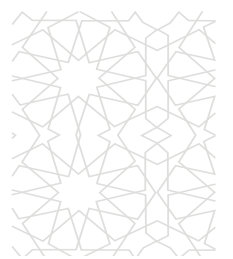
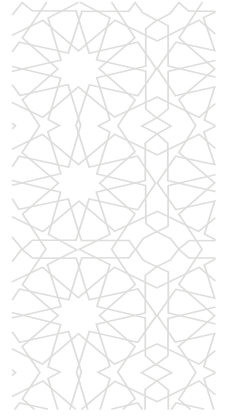
مرتبۀ نفس	نامی نباتی	حیوانی	تدبیرگر	ملکه الهی
نیازهای انسانی	نیاز مادی و فیزیولوژیک	غناي حسی	نیازهای عقلانی	نیاز روحانی
ابزار ادراکی	قوای نباتی	حواس پنجگانه	عقل	قلب

مبانی نظری معماری

ساختار انسان علاوه بر برخورداری از درجات مختلف در ساحت وجودی، مراتبی را نیز شامل میشود که در این سلسله هر مرتبه‌ای از مراتب قبل، علت وجودی مرتبه بعد از خود بوده و با انتفاع هریک، مراتب بعدی آشکار می‌شوند (سجادی، ۱۳۷۹: ۱۲۳). چون شخصیت هر موجودی عبارت از نحوه خاص وجودی آن است (همان، ۱۴۸) لذا همه موجودات عالم تنها یک جنبه دارند و در یک مرتبه وجودی جای دارند؛ برخی چون فرشتگان تنها جنبه فراطبیعی داشته و برخی دیگر چون جانوران و اشیاء از جنبه صرفاً مادی برخوردارند در این میان تنها انسان است که تلفیقی از عالم ماده و ماورای آن آفریده شده و از نظر وجودی دو مراتب است (سامه و صداقت، ۱۳۹۲: ۴۹). شواهد زیادی در معارف اسلامی وجود دارد که موضوع ساحت‌های حیات انسان را مطرح نموده‌اند بطوریکه بر اساس حکمت متعالیه (ملاصدرا) می‌توان گفت تناظر میان مراتب وجودی انسان و هستی با یکدیگر وجود دارد. ملاصدرا در این باره می‌گوید: «انسان از جمله ممکنات مخصوص است؛ امتزاج حقیقت وی از دو روح گشته: یکی روح حیوانی فانی و دیگری روح ملکوی باقی و از این جهت وی را هر زمان خلقی تازه است و ترقی از منزلی به منزلی دست می‌دهد، رحلت از مقامی به مقامی روی می‌نماید و از نشئه‌ای به نشئه‌ای دیگر تحول می‌کند...

آدمی اگرچه به جهت کثافت بدن از جنس بهائم و انعام است، اما از ایشان ممتاز است از آن جهت که روح نفسانی اش مستعد فیضان روح قدسی است و اگرچه به جهت لطافت نفس با ملائکه آسمان‌ها مساهم است، اما از ایشان بدین صفت ممتاز است که به هرطور می‌تواند برآید و به هر صورت می‌شاید که گراید و سیر در مقامات کونی و تطور در اطوار ملکوی و ملکونی و معارج نفسانی و روحانی می‌کند و تخلق به اخلاق الهی و تعلم اسماء ربانی او را ممکن است» (ملاصدرا، ۱۳۸۱: ۷۰). بعبارتی در حوزه قلمروهای حیات انسان «از حیث وجودی، نفس قابلیت رسیدن به تمامی مراتب امکانی را دارد بر همین مبنی وی [ملاصدرا] مراتب نفس را به نفس نباتی، نفس حیوانی، نفس انسانی و انسان ملکوی تقسیم می‌کند» (ریاحی و اسکندری، ۱۳۸۹: ۱۲۵). در کتاب الاسفار الاربعه، ملاصدرا در بیان حکمت متعالیه خود، فرایند ادراک حواس ظاهری را کاملاً درونی می‌داند و بیان می‌کند که کار حواس پنجگانه، دریافت حسی محسوسات است. اما این نفس است که با شانی از شئون خود به نام قوه خیال، حواس پنجگانه را آلت قرار می‌دهد و با بیرون ارتباط برقرار می‌کند و ادراک می‌کند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۹: ۲۵۳).

«روایتی از حضرت علی^(ع) در پاسخ به پرسش جناب کمیل یکی از اصحاب ایشان وجود دارد که کمیل می‌گوید: از امیرالمومنین علی^(ع) پرسیدم: ای امیر، می‌خواهم نفس مرا

به من بازشناسانی، فرمودند: کدام نفس را خواهی به تو شناسانم، گفتم: سرور، مگر آدمی را بیش از یک نفس است؟ فرمودند:

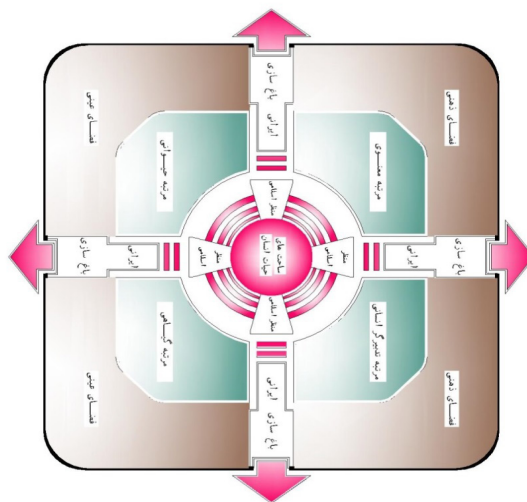
کمیل نفس آدمی چهار است، نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطق انسانی و کلی الهی» (مشکینی اردبیلی، ۱۳۶۵: ۲۲۳) (جدول ۲).

جدول شماره ۲: ساحت‌های حیات از منظر اسلامی (ماخذ: مشکینی، ۱۴۰۶ق).

قوای پنجگانه نفوس انسان					نفوس چهارگانه انسان
نگهدارنده و کنترل کننده	پرورش دهنده	دفع کننده	هضم کننده	جذب کننده	رشدکننده گیاهی
لمس کردن	چشیدن	بوییدن	دیدن	شنیدن	حس کننده حیوانی
تنبه (بیداری و پندپذیری)	حلم (بردباری)	علم (دانایی)	ذکر (یادآوری)	فکر (تدبیر)	تدبیرگر انسانی
صبر در بلا	غنا در فقر	عزت در ذلت	تعم در سختی	بقا در فنا	ملکه الهی

تبلور اندیشه و تفکر حکیمانانه از جهان بینی اسلامی را آشکار می‌سازد (پورجعفر و همکاران، ۱: 1396 و Uwajeh & Ezennia, 2018) لذا ساخته‌های انسان نیز از آن حیث که با تغییر و یا تثبیت در شرایط ماده امکانی را برای کشف و یا آفرینش فراهم می‌سازد، دارای قابلیت می‌شود که مرتبه‌ای از حیات در آن ایجاد می‌گردد (مهدوی پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۷). در تناظر قابلیت‌های معماری با ساحت‌های وجودی انسان، طبیعت و شکل دهی به آن در نخستین سطح مورد توجه بوده است (سامه و صداقت، ۱۳۹۲: ۶۴). لذا به نظر میرسد عناصر کالبدی ساخت باغ ایرانی در دوره اسلامی به گونه‌ای به معانی و باورها تجسم بخشیده که متناظر با تمامی ساحت‌های وجودی انسان است (نمودار ۱).

بنابراین بر اساس دیدگاه اسلامی، تناظر دقیق و معناداری میان مراتب نفس انسان و ساحت ادراکی او با مراتب هستی وجود دارد و فضای معماری این قابلیت را دارد که بعنوان یک واسطه، بستری برای تعامل و پاسخگویی به نیازهای انسان برقرار نماید (تقدیر، ۱۳۹۸: ۱۱۳). لذا باغ ایرانی یکی از مهمترین دستاوردهای فرهنگی و تمدن ایرانی در دنیایی است که بازتابی از جهان بینی ایرانی است (Barati and et al., 2018: 6). «صورت باغ، مجموعه‌ای مرکب از مفاهیم ذهنی مشترک است که با مشمولیت زمان و تحت تأثیر محیط خلق می‌شود البته این اشتراکات از جهان بینی حاکم بر یک سرزمین شکل می‌گیرند» (عادلونند، ۱۳۹۳: ۴۸) به عبارت دیگر معماری باغ ایرانی نمونه‌ای از تجلی و

نمودار شماره ۱: مدل پیشنهادی ارتباط معماری باغ سازی ایرانی با ساحت‌های حیات انسان از منظر اسلامی

۱. پیشینه و روش تحقیق

معماری در رابطه با انسان است که محقق می‌گردد در همین راستا شناخت رابطه معماری با ساختارهای وجودی انسان امری ضروری می‌نماید. اغلب متخصصان و پژوهشگران در تناظر قابلیت‌های معماری با ساخت‌های وجودی انسان، طبیعت (جدول ۴).

و شکل‌دهی به آن را در نخستین سطح مورد توجه قرار داده‌اند البته متخصصان و صاحب‌نظران به ارتباط باغ ایرانی و ساحت‌های حیات انسان اذعان داشته‌اند اما آنچه از مطالعات صورت گرفته برمی‌آید این است که تحلیلی بر چگونگی این ارتباط از منظر اسلامی تاکنون ارائه نشده است (جدول ۳)

جدول شماره ۳: نظرات متخصصین و صاحب‌نظران درباره ارتباط ساخت باغ ایرانی و ساحت‌های حیات انسان

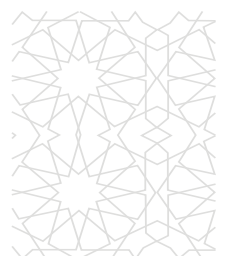
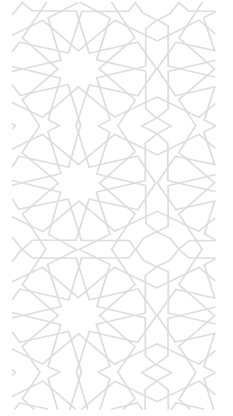
صاحب‌نظران	رابطه باغ ایرانی با ساحت‌های وجودی انسان
نقی‌زاده، ۱۳۹۲: ۸	باغ ایرانی علاوه بر زیبایی حسی و کمی، جلوه‌های متنوعی از زیبایی کیفی (مربوط به عالم نفس) و زیبایی معنوی را به نمایش می‌گذارد.
نویایی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۴۴	باغ، جهانی متعادل، محیطی نریزه، مطبوع و آرام بخش، جایی که انسان معنی و حکمت خلقت را درک می‌کند.
فلامکی، ۱۳۹۶: ۲۶	باغ ایرانی موجودیتی است رسان نیازهایی که روزمره‌اند و کاربردی و هم معنایی و انتزاعی.
بهشتی، ۱۳۹۶: ۲۰	در باغ ایرانی به پاسخگویی به نیازهای روزمره اکتفا نمی‌شود و توجه به همه مراتب انسان و حیات و وجود او در معماری است.
میرفندرسکی، ۱۳۹۶: ۲۲	باغ ایرانی از نهایت مادی به بی‌نهایت معنوی ارتقاء می‌یابد.
نقره‌کار، ۱۳۸۷: ۶۱۶	چهارباغ ایرانی در مفهومی باطنی مناسب و متناظر؛ چهار نفس انسان، گیاهی، جانوری و عقلانی و روحانی است یعنی همه مراتب وجود و هستی انسان را پاسخ می‌دهد.
اردلان و بختیار، ۱۳۸۳: ۵۸	مفهوم معماری باغ (حس مکان) را بازتاب می‌دهد، باغ به صورت فضایی تعریف می‌شود که بازتاب تمام و کمالی از مراتب هستی است.
ابوالقاسمی، ۱۳۸۴: ۲۰۵	باغ ایرانی، پاسخ مناسب به نیاز مادی و معنوی انسان است.
دانش دوست، ۱۳۶۸: ۲۱۴	باغ ایرانی، نتیجه کار با توجه به شرایط اقلیمی پاسخگوی نیازها و آرزوهای مردم است.
هردوک ^۱ ، ۱۳۷۶: ۴۹	باغ ایرانی هم تجربه جهانی و هم تجربه‌ای روحانی است.
شیبانی، ۱۳۹۳: ۹۵	باغ ایرانی درک احساسی است که از اغنای حواس پنجگانه (ناسوتی) آغاز و تا اغنای مفاهیم عالی عقلی و قلبی پیش می‌رود.
شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۸۰	نظام تمرکز حواس در باغ ایرانی از یک سو موجب گسست محیط باغ از محیط اطراف در نظر مخاطب می‌شود و سوی دیگر اسباب دریافت نظام‌های معنایی و اتصال به حیطه معنا را برای انسان پدید می‌آورد.

جدول شماره ۴: مقالات پژوهشی مرتبط با ساحت‌های حیات انسان و باغ ایرانی

نویسنده (ها)	عنوان مقاله	هدف
سامه و صداقت، ۱۳۹۲	مرتب‌بندی معماری متناسب با ساختار وجودی انسان بر اساس آموزه‌های قرآن و حکمت اسلامی	معماری در تناظر با ساحت انسان سطح‌بندی می‌شود.
مهدی‌نژاد، ضرغامی و سادات، ۱۳۹۴	رابطه انسان و طبیعت در باغ ایرانی از منظر معماری اسلامی	الهام بخشی در معماری از طبیعت
نقره‌کار، مظفر و تقدیر، ۱۳۹۶	تناظر انسان و هستی در اندیشه اسلامی و بازتاب آن در معماری اسلامی	معماری شایسته می‌تواند قابلیت تناظر با مراتب وجود انسان را داشته باشد.
لیبب‌زاده، ۱۴۰۱	پدیدارشناسی زبان فضا در باغ ایرانی مبتنی بر مراتب وجودی انسان از منظر اسلام	برآوردن نیازهای حسی و مادی مخاطبان و بستری برای نیازهای عقلانی و روحانی

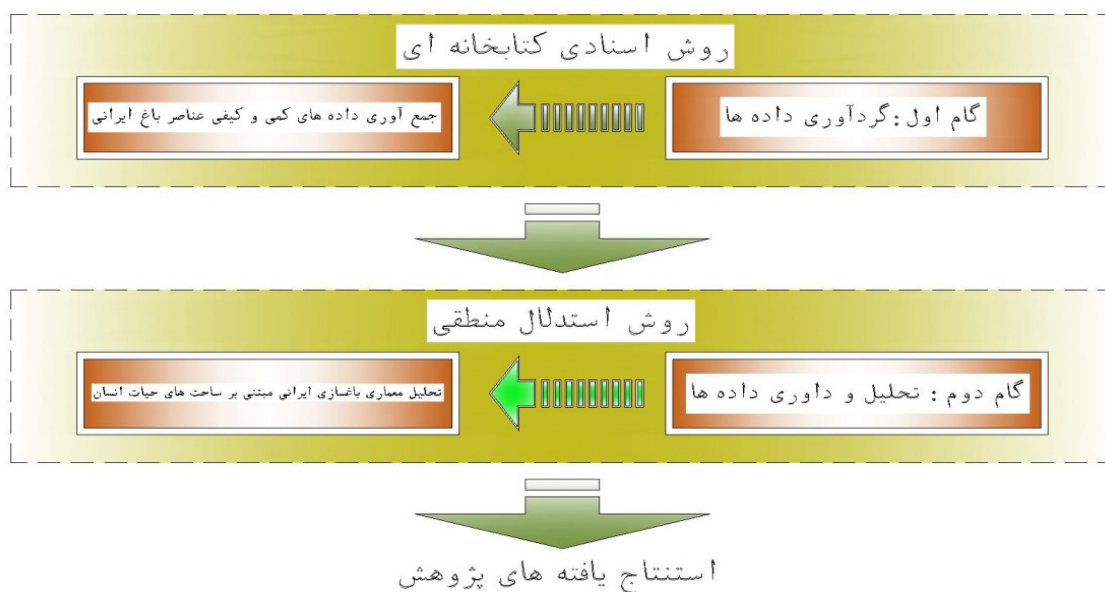
این پژوهش از لحاظ هدف بنیادی و از لحاظ ماهیت و روش تحقیق توصیفی تحلیلی است که می‌توان آن را به دو مقام اصلی تقسیم نمود: مقام گردآوری داده‌ها و مقام

تحلیل و داوری داده‌ها. در مقام اول با رویکردی توصیفی، از روش مطالعات اسنادی کتابخانه‌ای بهره‌گیری شده است و در مقام دوم، با رویکردی تحلیلی، از روش استدلال منطقی

شده است. (نمودار ۲) بیانگر چگونگی مسیر و روش این پژوهش است.

برای خوانش کمی و کیفی چگونگی ارتباط عناصر کالبدی باغ ایرانی اعم از آب، گیاهان و بنا در رابطه با ساحت‌های انسان استفاده

نمودار شماره ۲: روش و مسیر پژوهش در گام‌های مختلف تحقیق

عهده داشتند (ر.ک: Ruggles, 2008) گیاهان معطر و گل رز نه فقط بخاطر عطر دلپذیر و زیبایی بلکه بعنوان بخشی از رژیم سلامت و کاربرد در عطرسازی پرورش می‌یافتند (ر.ک: Ruggles, 2008). چراکه «یکی از عوامل شکل‌گیری باغ‌ها دلایل اقتصادی و استفاده از محصولات و خودکفایی جامعه بوده است» (نقی‌زاده، ۱۳۹۲: ۵۵) کاشت گیاهان مثمر و غیرمثمر توأم با وجود آب در باغ ایرانی علاوه بر تامین نیازهای مادی انسان، شرایط مناسب اقلیمی را نیز در اقلیم گرم و خشک کاشان فراهم می‌کرده است بدین ترتیب نتیجه می‌گیریم که آسایش جسمانی مناسب در باغ فین کاشان محقق شده است.

۲-۳ مرتبه حیوانی در باغ ایرانی ۱-۲-۳ گیاهان و حواس انسان

وجود درختان میوه و گونه‌های مثمر موجب تامین غذا و جذب گونه‌های حیات وحش (پرندگان و پروانه‌ها) به باغ‌ها می‌شده است (خلیل‌نژاد و توبیاس، ۱۳۹۵: ۷) البته

۱. بحث
۱-۳ مرتبه گیاهی در باغ ایرانی
باغ ایرانی در مرتبه نفس گیاهی از منظر مثمر (خوراکی) و دارویی قابل بررسی است بطوریکه این مثمر بودن و باغ‌آرایی یکی از علل مشترک و عمومی در شکل‌گیری باغ‌های ایران است (متدین، ۱۳۸۹: ۶۰) زیرا در «باغ‌ها هم مانند ساختمان‌ها (که چیز بیهوده‌ای در آن نمی‌ساختند) بوته‌ای بی‌مورد پیدا نمی‌شده است» (پیرنیا، ۱۳۸۸: ۲۸۷) از طرفی این درختان همگی متناسب و سازگار با آب و هوا و شرایط اقلیمی منطقه انتخاب و کاشته شده‌اند (مظهری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۹). البته این «ویژگی فقط معطوف به باغ میوه‌ها و باغ‌های کشاورزی نبوده، بلکه حتی باغ‌های حکومتی و تشریفاتی نیز واجد درختان میوه و سایر گونه‌های گیاهی حاوی فراورده‌های خوراکی بوده‌اند» (شاهچراغی، ۱۳۹۲: ۶۲). در هیچکدام از باغ‌های رسمی و غیر رسمی گیاه را فقط برای تزیین نمی‌کاشتند بلکه گیاهان بعدی از تولید را بر

انبوه درختان سایه گستر در باغ ایرانی یکی از دلایل جلب‌کننده پرندگان در باغ ایرانی است (دانش دوست، ۱۳۶۹: ۳۳۵) همچنین عبور نسیم و باد از میان شاخ و برگ درختان و گیاهان هم، آواهای مناسبی را ایجاد می‌کند. کاشت و پرورش گل‌های معطر خصوصاً «گونه‌های مختلف گل سرخ که بسیار معطر نیز بوده‌اند باغ‌های ایرانی را معطر می‌ساخته‌اند» (همان، ۲۱۹). خصوصاً «در باغ فین بیش از سایر گل‌ها بوته‌های گل

سرخ قابل مشاهده‌اند» (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶: ۲۸۴). انواع سبزی‌ها و گیاهان علفی علاوه بر مصارف خوراکی برای موارد درمانی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد خصوصاً گیاهان دارویی چون نعنا که در میان کرت‌ها کاشته می‌شدند. «حواس چشایی و لامسه در فواصل نزدیک معنا پیدا می‌کند که در درک جزئیات فضا و محرک‌های محیطی اثر مستقیم دارند» (ادیبی و اکبرزاده، ۱۳۹۲: ۲۰) (جدول ۵).

جدول شماره ۵: نظام کاشت و حواس انسان در باغ فین کاشان

ایجاد دیدرو با ردیف درختان سرو و رنگ‌های متنوع گل‌ها	بینایی	نظام کاشت
ایجاد دیدرو با ردیف درختان سرو و رنگ‌های متنوع گل‌ها	شنوایی	
رایحه و عطر گل‌های متنوع خصوصاً گل سرخ	بوایی	
ترکیب سایه و رطوبت	لامسه و چشایی	

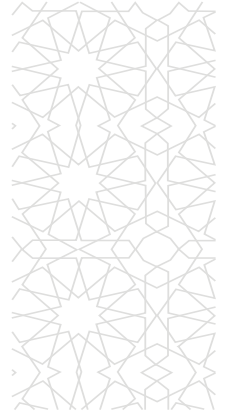
است جدای از نظم هندسی گفته شده وجود شیب ملایم که از ضروریات حرکت آب است در نحوه استفاده از نیروی ثقلی آب به منظور ایجاد کیفیت‌های مورد نظر کمک نموده است. استفاده از این ویژگی به خلق فواره‌ها، حوض جوش‌ها و حوضخانه‌هایی که آب از کف آنها ظاهر می‌گردد، کمک کرده است (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶: ۳۰۲) (شکل ۲).

۳-۲-۲ آب و حواس انسان

تمایل زیاد به نمایش آب در باغ فین کاشان قابل مشاهده است «بطوریکه معمار باغ‌ساز بازی‌های غریبی با آن می‌کرد... و با بازی‌های وصف ناپذیری بارها آب را به درون زمین فرو برده و بیرون می‌آورد» (پیرنیا، ۱۳۷۳: ۷). حرکت و نمایش آب در باغ فین تابع نظامی است که بخش آشکار آن متشکل از چهار محور طولی و سه محور عرضی

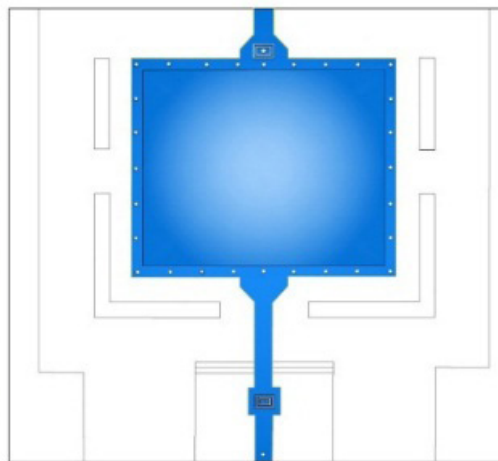

شکل شماره ۲: نظام آب در باغ فین کاشان

خاصی را ایجاد می‌کند خصوصاً در آب متحرک به واسطه موج‌های آن این انعکاس تأثیرگذارتر می‌شود (شکل ۳).

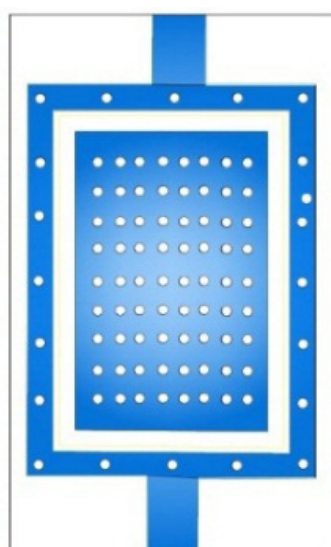
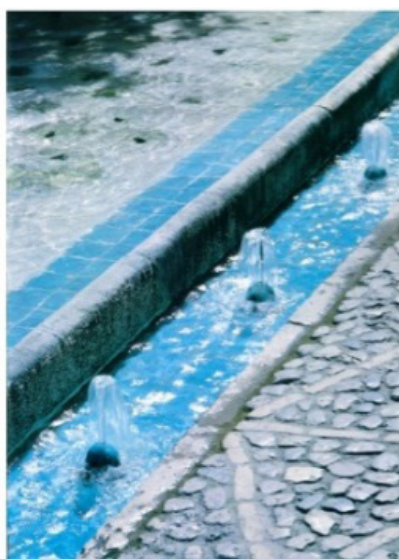
«خاصیت آینه‌ای سطوح آب موجب منعکس شدن پدیده‌های همجوار آن می‌شود» (شاهچراغی، ۱۳۹۲: ۷۹) و همچنین انعکاس نور خورشید در آب تالو

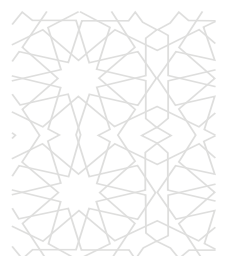
شکل شماره ۳: جلوه‌ای از حضور آب در استخر مقابل کوشک میانی و فواره‌های محور اصلی باغ فین کاشان

(دانش دوست، ۱۳۶۹: ۳۲) (شکل ۴). بنابراین مخاطب در گام اول به واسطه اغنای حواسش (حواس پنجگانه) با بهره‌گیری از آب و گیاهان در باغ فین کاشان، تلطیف محیط، طراوت و سرزندگی را تجربه می‌کند که لزوماً آرامش روانی و شادی، معاشرت، تفریح را به دنبال خواهد داشت که از مشخصه‌های اصلی منظر سلامت‌ساز است.

حرکت آب و پنهان و پیدا کردن آن نیز در سطح باغ علاوه بر نمایش آن اصوات گوناگونی را در باغ پدید می‌آورد «صدای فواره‌های گوناگون باغ ضمن اینکه طرح و حجم آنها فضای باغ را شکل می‌دهد، شنیدنی است به ویژه آنکه بواسطه حرکت آب در درون جوی‌ها، فواره‌ها و آبشارها زمزمه خاصی از صدای آب به گوش می‌رسد»

شکل شماره ۴: حوض جوش وردیف فواره‌های پیرامون آن

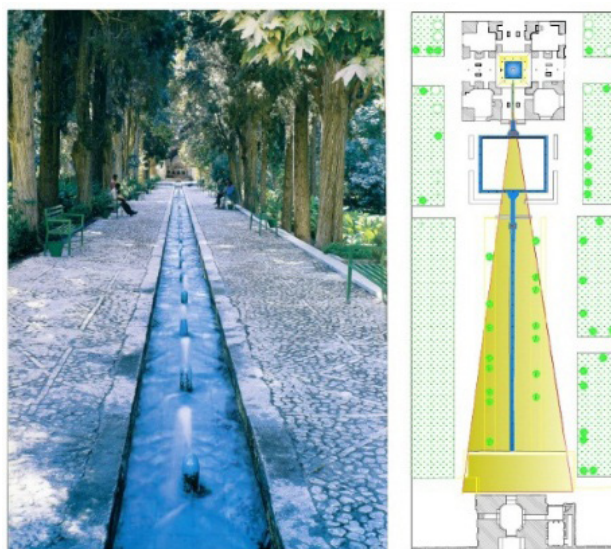

است (ویلبر، ۱۳۸۳: ۲۰) اما به همراه نظام کاشت در قالب یک نظام منظر اندیشیده شده، معمار آن فرصت می‌یابد آنچه را در اندیشه می‌پرورانند به ظهور برساند (نوایی و قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۲۵) منظر در باغ ایرانی اهمیتی ویژه دارد بصورتیکه این منظر با عناصری چون محور اصلی آب، گیاه و کوشک شکل می‌گیرد بطوریکه وحدت این عناصر مهمترین عامل در کیفیت منظر باغ است (بادآهنگ و همکاران، ۱۴۰۲: ۴۶). این منظر توسط محوری به وجود می‌آید که از سردر باغ تا کوشک کشیده می‌شود و این چشم‌انداز اصلی به شکل مستقیم و کشیده در محور طولی باغ به سمت کوشک با کاشتن درختان بلند (غالباً سرو و چنار) در دو طرف آن بوجود می‌آید (مرادی نسب و هاشمی، ۱۴۰۱: ۳۸۹). منظری که از نظرگاه باغ ایرانی مشاهده می‌شود، منظری منتخب و جهت‌دار است که با بکارگیری تقارن محوری در باغ فین کاشان در «ساده‌ترین شکل خود است که دو جزء مشابه دارد که نسبت به یک محور میانی فاصله و حالتی یکسان دارد» (نوایی و قاسمی، ۱۳۹۰: ۶۸) لذا این تقارن محوری از سویی و همچنین مسیر با دورنمای اصلی به شکل مستقیم و ممتد در محور طولی باغ روبروی کوشک نقش اساسی در ایجاد نیروی برآیند محوری دارد که بیننده را ترغیب به سمت آن می‌کند (شکل ۵). تا «این نظام منظر باغ ایرانی محورهای مستقیم و هدفمند را تعریف کند که بر اساس تحقیقات انجام شده در روانشناسی محیط، اینگونه مسیرها احساس هدفمند بودن، تأمل و اکتشافات را به انسان می‌دهند» (شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۷۸).

شناخته شده‌ترین عنصر موضوع [انسان ساخت] در باغ ایرانی طرح گسترده دیوار است (شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۷۹). کلیتی که به واسطه دیوار محصور می‌گردد تا تفاوت بنیادین داخل را با محیط پیرامون نشان دهد این عنصر کالبدی علاوه بر کارکرد امنیتی و تامین آرامش روانی برای ساکنان آن دارای کارکرد اقلیمی یعنی محافظت از بادهای خشک و سوزان، نگهداری رطوبت موجود، در نهایت فرح‌بخشی داخل باغ ایرانی است تا «با دیواری محصور هم خلوتگاهی برای آرامش و هم حفاظی برای احساس امنیت باشد» (آریانپور، ۱۳۶۵: ۵۳) لذا می‌توان گفت باغ ایرانی اغناکننده حس زیبایی از طریق حواس انسان در باغ فین کاشان بوده و برای هر پنج حس مجموعه کامل و غنی از طبیعت فراهم آورده است (شیبانی و مطلبی، ۱۳۹۳: ۳۵) لذا با توجه به بررسی‌های به عمل آمده اغنای تمامی حواس انسان در باغ فین کاشان و به تبع آن آرامش روانی را بدنبال دارد. در واقع این باغ‌ها نقش شفاف‌بخشی را با کاهش تنش و قابلیت فضا برای تسکین دادن، آرامش روحی و احساسی داشته‌اند (Marcus & Bannes, 1999). بطوریکه در تجربه حضور محمود توسلی^(۱) در باغ فین اینگونه این آرامش و فرح بخشی بیان می‌شود «در شرایط اقلیمی و آب و هوای گرم و خشک کاشان باید به تجربه مکان دست زد و به دفعات در باغ فین بود تا آرامش را در زیر سایه درختان بلند و جوی‌هایی که در زیر درختان است، احساس کرد» (توسلی، ۱۳۷۳: ۱۳).

۳-۳ مرتبه تدبیرگر انسانی

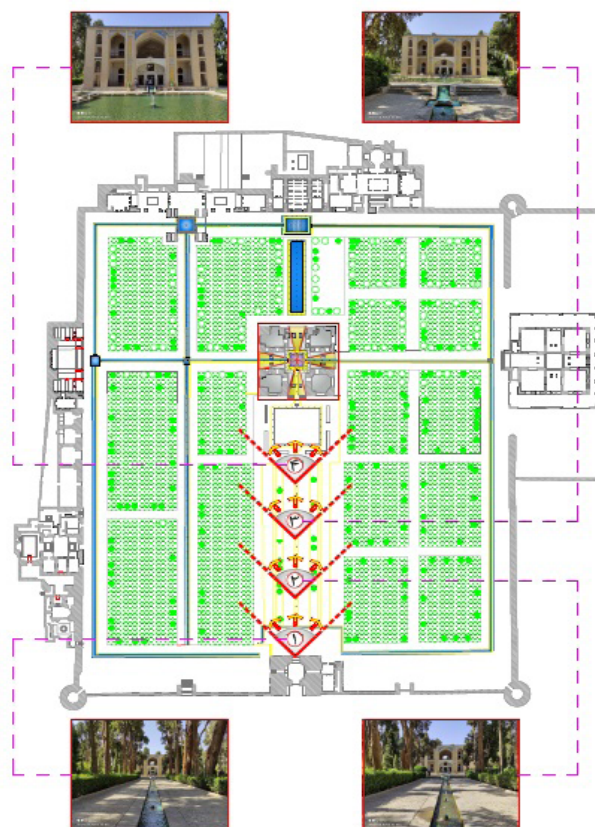
اگرچه آب وسیله اساسی ایجاد باغ

شکل شماره ۵: تقارن محوری در محور اصلی به سمت کوشک میانی باغ فین کاشان

تأمل برانگیز را بدنبال دارد. پس می‌توان گفت نظام تمرکز حواس بواسطه یک قالب هندسه متقارن از پیش اندیشیده شده، موجبات ارتقای کیفی فضای باغ در جهت دعوت به تأمل و تفکر بوده است (شکل ۶).

لذا بهره‌گیری از تقارن محوری در نظام ساختار هندسی باغ فین، برآیند نیروی برداری هدفمند را بوسیله عوامل انسان ساخت (چون محور خطی جوی آب و لبه‌های عمودی درختان سرو تا ایوان تهی کوشک میانی) بوجود می‌آورد که فضای

شکل شماره ۶: نیروی برداری هدفمند به سمت کوشک در محور اصلی باغ فین کاشان (ماخذ: مرادی نسب و هاشمی، ۱۴۰۱)

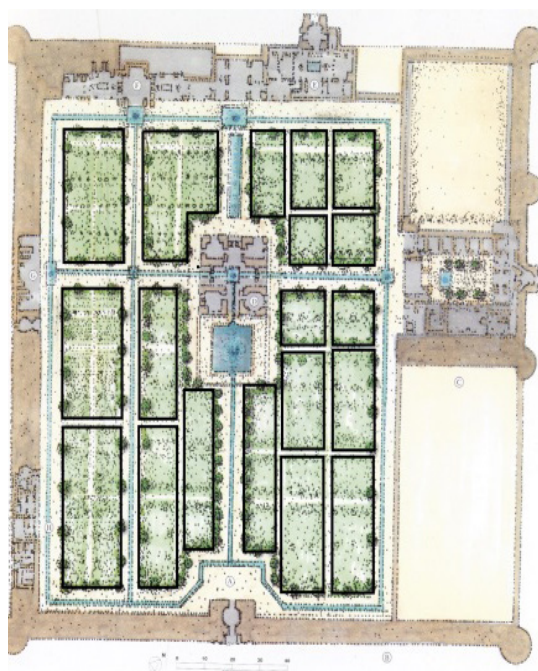
۳-۴ مرتبه روحانیت الهی

ارزش‌های روحانی و زیباشناختی بنای معماری متأثر از باورهای فرهنگی و مذهبی آن است (گرابر، ۱۴۰۱: ۳۳). در اکثر ادیانی که بیشتر به جنبه‌های عرفانی و باطنی توجه دارند و در پی آشکار کردن الگوهای اصیل در عالم هستند مرکز از مباحث مهم و کلیدی عرفان است. این مرکزگرایی در معماری به واسطه «هندسه اسلامی که علاوه بر بیان ریاضی با حس شهودی نیز آمیخته است و نه تنها از خصوصیات اقلیمی نیز تأثیر پذیرفته است بلکه با ملزومات فرهنگی و حکمی نیز یگانه شده است» (پورجعفر و وثیق، ۱۳۸۷: ۲۸). البته باید گفت این نمادگرایی تنها در مورد معماری مذهبی مصداق ندارد بسیاری از این آرمان‌ها و اندیشه‌ها در بناهای غیر مذهبی چون هنر باغ‌سازی نیز معمول بوده است (هیلن برند، ۱۳۸۰: ۱۹).

«در هستی‌شناسی اسلامی، ساخت باطنی عالم، مرکزی دارد که محمل حضور حقیقت است» (ندیمی، ۱۳۸۶: ۲۴) و این اندیشه مرکزگرایی در اسلام در اصل پایه جهان‌بینی آن یعنی توحید متجلی شده است. از آنجائیکه در معماری هندسه حلقه اتصال با مفاهیم عالم معناست (حاتمی نصاری و همکاران، ۱۴۰۲: ۷۳۹) به همین معنا شرافت بخشی به بنا در حکمت اسلامی از طریق مرکزیت به وجود می‌آید (وثیق و همکاران، ۱۳۹۰: ۸) زیرا چنین هندسه‌ای نه تنها به کمیت محض مربوط نیست بلکه به عکس، اساساً جنبه کیفی نیز دارد (گنون، ۱۳۶۵: ۷) چون بیشتر کیفیت مورد انتظار از محیط و نظم‌دهی به آن از طریق هندسه تامین می‌شود (لنگ، ۱۳۸۸: ۱۴۰) و این هندسه توسط معمار به صورت منطقی و هنرمندانه به گونه‌ای به کار

برده می‌شود تا با نیازهای انسان هماهنگ باشد (نقره‌کار، ۱۳۸۹: ۲۰۳)

در این نظم‌دهی باغ به شکل منظمی تقسیم می‌شود بگونه‌ای که شبکه‌ای بافته شده از خطوط مستقیم عمود بر هم است که در میان آنها اجزای سازنده، یعنی آب، گیاه، معبر و ساختمان به صورت منظم جای می‌گیرند این نظم هندسی در تمامی باغ‌سریان دارد و در اشکال خالص بسترهای آب، آب نما و کرت‌ها با تعمد جریان دارد (شکل ۷).

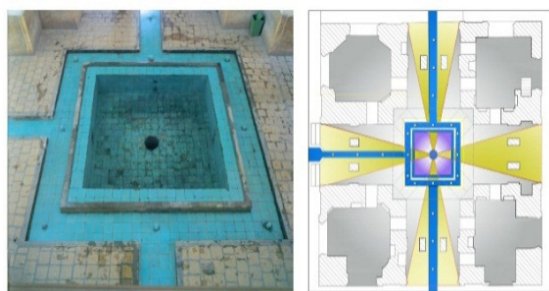
شکل شماره ۷: نظم هندسی در باغ فین کاشان

«دو محور متقاطع عمود بر هم یکی از همه‌گیرترین و پردوام‌ترین اصول حاکم بر طرح برای تأکید بر مرکز در آثار معماری اسلامی است» (نوایی و حاجی قاسمی، ۱۳۹۰: ۶۱) که در این میان می‌توان به هنر باغ‌سازی اشاره کرد که مثال گویا و بارزی از مرکزگرایی است (نقی‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۸۲) که با بهره‌گیری از آن «باغ‌ها قطعاً از خصیصه‌ای سنتی و تمثیلی برخوردار شدند بدین صورت که باغ به صورت ماندالا^(۲) حول یک مرکز درونی شکل می‌گرفت» (نصر، ۱۳۷۵: ۷۳) (شکل ۸).

1. Grabar
2. Hillenbrand
3. Guenon
4. Long

شکل شماره ۸: محورهای متقاطع عمود بر هم مرکزگرا در باغ فین کاشان

شکل شماره ۹: مرکزگرایی در حوض مربع شکل در قلب کوشک باغ فین کاشان

نتیجه گیری

بر اساس دیدگاه اسلامی، تناظر دقیق و معناداری میان ساحت‌های وجودی انسان و فضاهای انسان ساخت وجود دارد. از آنجائیکه معماری با ادراک مراتب هستی و الهام از آنها به خلق اثر معماری می‌پردازد لذا اثر خلق شده نیز دارای یک مرتبه وجودی بالاتر متناسب با منشاء الهام خدا خواهد بود لذا فضای معماری این قابلیت را دارد تا بعنوان یک واسطه، بستری برای تعامل و نیازهای انسان برقرار نماید در این میان ساخت باغ ایرانی در دوره اسلامی علاوه بر آنکه مبین بینش انسان ایرانی نسبت به طبیعت بوده، بخشی از هستی شناختی او را هم شکل داده است همچنین به معانی و باورهای انسان

هندسره مرکزگرا باغ فین توام با کوشک چهارطاقی با پیوند دایره و مربع در ماندالایش در پی فراهم کردن زمینه برای تجلی بیکرانگی نامحسوس آسمانی در قالب محسوس زمینی خود است به عبارت دیگر باغ ایرانی اوج کمال مادی برای تجلی اعتقادی و معنوی جهان‌بینی اسلامی است (گودرزی و مختاباد، ۱۳۹۲: ۶۲) (شکل ۹). از طرفی این الگواز پلان که اطراف یک تالار مرکزی قرار گرفته‌اند نام هشت بهشت را بوجود می‌آورد که اشاره به هشت طبقه بهشت در هستی‌شناسی اسلامی دارد (بلر^۱ و بلوم^۲، ۱۳۹۱: ۴۸۵). زیرا هنرمند معمار فراخوانده شده تا با بهره‌گیری از هندسه مرکزگرا حقیقتی متعالی و عقیده و آرمانی معنوی را که مشحون از احساس مقدس و تجربیاتی که تا عمق ایمان و اندیشه او نفوذ دارند متجلی سازد (ملاصالحی، ۱۳۷۵: ۵۷). لذا در هستی‌شناسی اسلامی ساحت عالم، باطنی مرکزی دارد که محمل حضور حقیقت است بنابراین معمار می‌کوشد تا بواسطه هندسه مرکزگرایی باغ عالم ماده را به عالم معنا پیوند دهد.

1. Blair
2. Bloom

بگونه‌ای تجسم بخشیده است که باغ‌های ایرانی در مفهومی باطنی متناظر با تمامی ساحت‌های وجودی انسان است بطوریکه این پاسخگویی به مراتب حیات انسان در چهار ساحت گیاهی، حیوانی، تدبیرگر انسانی و حکمت معنوی در باغ فین کاشان اینگونه قابل تبیین است:

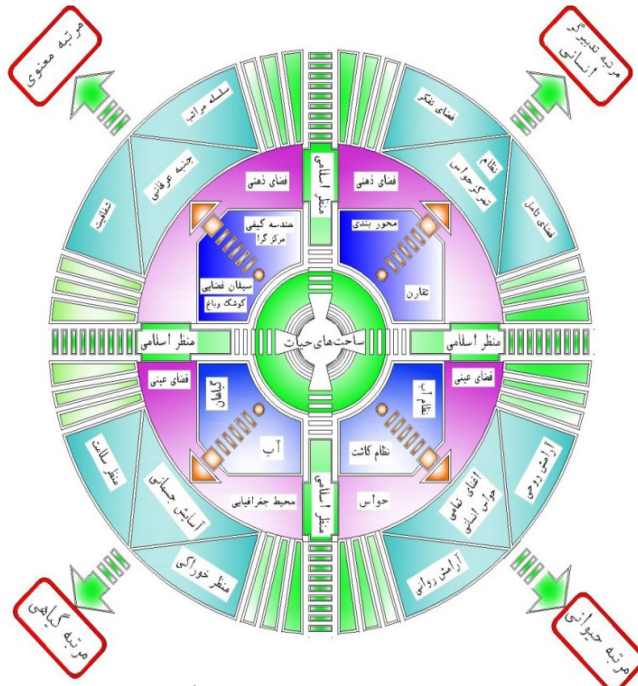
۱. در حوزه مرتبه گیاهی استفاده از آب و گیاهان مثمر و غیرمثمر منظر سلامت و خوراکی را در باغ فین توام با آسایش جسمانی در اقلیم گرم و خشک کاشان بوجود آورده است.

۲. در حوزه مرتبه حیوانی کاشت گیاهان و

آب توام با نظام ساخت، اغنای همه حواس انسانی (بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی و لامسه) را در جهت تامین آرامش تحقق بخشیده است.

۳. در حوزه مرتبه تدبیرگر انسانی، با بهره‌گیری از نظام منظر و محوربندی در باغ فین بستر دعوت کنندگی به تفکر را فراهم آورده است.

۴. در حوزه مرتبه معنوی با بهره‌گیری از هندسه مرکزگرا بیانگر تلاشی از سابقه‌ای معنوی (تجلی وحدت) بر پایه بینش اسلامی است (نمودار ۳).

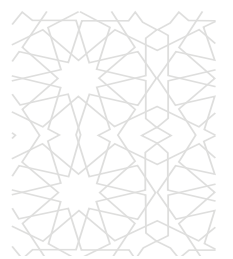
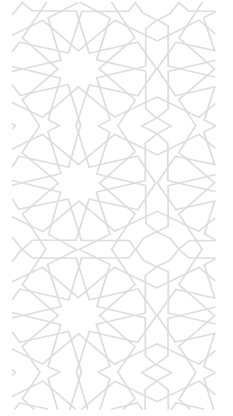

نمودار شماره ۳۵: مدل تحقیق (ماخذ: نگارنده)

پی‌نوشت

۱. محمود توسلی پژوهشگر ایرانی و استاد دانشگاه تهران در رشته معماری و هنر است.
۲. ماندالا (Mandala) لفظی است سانسکریت و از لحاظ لغوی به معنای دایره است. این لفظ به عنوان اسم خاص به اشکال هندسی مربعی شکل اطلاق می‌شود که در سنت دینی هندویی

و بودایی به عنوان هندسه مقدس، مبنای ساخت معابد و طرح‌های هنری رمزگونه دینی قرار گرفته و می‌گیرد و کوششی است در یافتن طرح اصلی کائنات (عالم کبیر) و تلاشی است در انطباق و ارتباط آن با انسان (عالم صغیر) (ذکرگو، ۱۳۷۹: ۹۱).

منابع

قرآن کریم

پورجعفر، محمدرضا و بهزاد وثیق (۱۳۸۷) تصویر باغ و عناصر منظر در قرآن با تأکید بر سوره الرحمن، باغ نظر، شماره ۵، صص ۲۳-۳۴.

آریانپور، علیرضا (۱۳۶۵) پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران، تهران، گلشن.

توسلی، محمود (۱۳۷۳) فضای رمزی، آبادی، ۱۵.

تقدیر، سمانه (۱۳۹۸) ساختار فرایند خلق و ادراک آثار معماری بر اساس حکمت مقایسه، مجله تحقیقات بنیادین علوم انسانی، شماره ۱۶، صص ۱۰۱-۱۳۲.

اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۸۳) حس وحدت، ترجمه حمید شاهرخ، تهران، خاک.

چیحانی، حمیدرضا و محمدعلی عمرانی (۱۳۸۶) باغ فین، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور.

ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۸۴) هنر و معماری اسلامی ایران، به کوشش علی عمرانی‌پور، سازمان عمران و بهسازی شهری.

حاتمی نصاری، طیبه و آراز نجفی و زرین فخار (۱۴۰۲) کارکرد هندسه؛ در زیرساخت معماری و نقوش گنبد مسجد امام و مسجد مدرسه چهارباغ، مطالعات هنر اسلامی، دوره ۲۰، شماره ۵۰، صص ۷۳۷-۷۵۵.

ادیبی، علی اصغر و مینا اکبرزاده (۱۳۹۲) سلامت باغ‌های شفافبخش، منظر، شماره ۴، دوره ۲۴، صص ۱۸-۲۱.

حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۷۹) هزارویک کلمه، ۷ج، قم-ایران، بوستان کتاب قم.

بهشتی، محمد (۱۳۹۶) غزل باغ ایرانی، مجموعه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ص ۱۸.

خلیل‌نژاد، محمدرضا؛ کای توییاس (۱۳۹۵) بسترهای شکل‌گیری و ویژگی‌های منظر متمر در باغ ایرانی، باغ نظر، شماره ۱۳، دوره ۳۸، صص ۳-۱۶.

بلر، شیلا؛ بلوم، جانان‌تان (۱۳۹۱) معماری اسلامی، ترجمه اکرم قیطاسی، تهران، سوره.

دانش دوست، یعقوب (۱۳۶۸) طبس شهری که بود، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

بادآهنگ، ابوالفضل و حسین کلانتری خلیل‌آباد و کرامت‌الله زیاری (۱۴۰۲) شناسایی و تبیین پیشران‌های کلیدی مؤثر بر کیفیت منظر در بافت‌های تاریخی شهرها (مطالعه موردی: محله سنگ سیاه شهر شیراز)، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۵۰، دوره ۱۳، صص ۳۷-۵۰.

----- (۱۳۶۹) باغ ایرانی، اثر، شماره ۱۸، دوره ۱۹، صص ۲۱۴-۲۲۴.

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۳) معماری ایرانی، تدوین: غلامحسین معماریان، تهران، سروش دانش.

ذکرگو، حسین (۱۳۷۹) ماندلا: تجلی ماوراءالطبیعه در هنر دینی هند، هنرهای تجسمی، شماره ۴۶، صص ۸۹-۱۰۲.

----- (۱۳۸۸) آشنایی با معماری اسلامی در ایران، تهران، سروش دانش.

ریاحی، علی و حمیدرضا اسکندری (۱۳۸۹) مراتب تکامل نفس از دیدگاه ملاصدرا، انسان پژوهی دینی، شماره ۷، دوره ۲۴، صص ۱۲۵-۱۳۷.

پورجعفر، محمدرضا و ثریا رستمی و علی پورجعفر و محسن رستمی (۱۳۹۶) باغ ایرانی، تصویری از بهشت توصیفی قرآن با تأکید بر آیات سوره واقعه، اندیشه معماری، شماره ۱، دوره ۲، صص ۱-۱۴.

سجادی، سیدجعفر (۱۳۷۹) فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

لیب‌زاده، راضیه (۱۴۰۱) پدیدار شناسی زبان فضا در باغ ایرانی مبتنی بر مراتب وجودی انسان از منظر اسلام؛ نمونه موردی باغ دولت آباد یزد، معماری سبز، شماره ۲۹، دوره ۲، صص ۱-۱۴.

مشکینی اردبیلی، علی (۱۳۶۵) مواعظ العدیدیه، ترجمه سید مرتضی موسوی قافله‌باشی، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

میرفندرسکی، محمدامین (۱۳۹۶) باغ ایرانی چیست، مجموعه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

ملاصدرا، صدرالدین محمد شیرازی (۱۳۸۱) رساله سه اصل، سید حسین نصر، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و اسماعیل ضرغامی و اشرف سادات (۱۳۹۶) رابطه انسان و طبیعت در باغ ایرانی از منظر معماری اسلامی، نقش جهان، شماره ۵، دوره ۱، صص ۲۷-۴۱.

متدین، حشمت‌الله (۱۳۸۹) علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران، باغ نظر، شماره ۷، دوره ۱۵، صص ۵۱-۶۲.

مرادی نسب، حسین و سروش هاشمی (۱۴۰۱) معماری تندیس‌گرا بر پایه بینش هندی: وجه تمایز کالبدی باغ‌های گورکانیان هند با باغ‌های ایرانی، اثر. شماره ۲، ص ۴۳.

ملاصالحی، حکمت‌الله (۱۳۷۵) معماری و صور جلالی، کیهان فرهنگی، شماره ۲۹، صص ۴-۳۱.

مهدوی پور، حسین و سیدمحمد کاظمی و سیدعلی اکبر کوشش گران (۱۴۰۰) بازخوانی حضور مراتب حیات در ساخته‌ها با رجوع به خانه‌های تاریخی شهر یزد، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره ۱۱، شماره ۴۳، صص ۵۷-۶۹.

مظهری، محمدابراهیم و امین مقصودی و فاطمه پودات (۱۳۹۹) بررسی و بازخوانی نظام ساختاری و الگوی شکل‌گیری باغ خان

سامه، رضا و علی صداقت (۱۳۹۲) مرتبه معماری متناسب با ساختار وجودی انسان بر اساس آموزه‌های قرآنی و حکمت اسلامی، پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم، ش ۱، دوره ۴.

شاهچراغی، آزاده (۱۳۸۸) تحلیل فرایند ادراک محیط باغ ایرانی بر اساس نظریه روانشناسی بوم‌شناختی، هویت شهر، شماره ۳، دوره ۵، صص ۷۱-۸۴.

----- (۱۳۹۲) پارادایم‌های پردیس درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی، تهران، جهاد دانشگاهی.

شیبانی، مهدی و ریحانه مطلبی (۱۳۹۳) آوای هستی باغ ایرانی، هنر و تمدن شرق، شماره ۲، دوره ۶، صص ۵-۹.

عادلوند، پدیده (۱۳۹۳) زیباشناسی الگوی باغ در نگارگری و باغ‌سازی هند (با تأکید بر دوره گورکانی)، هنر و تمدن شرق، شماره ۲، دوره ۳، صص ۴۸-۵۵.

فلامکی، منصور (۱۳۹۶) عکس رخ باغ، مجموعه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

گنون، رنه (۱۳۶۵) سیطره کمیت و علائم آخرالزمان، ترجمه علی محمد کاردان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

گرابر، اولگ (۱۴۰۱) ارزش‌های تقدیس شده در مکان‌های مقدس، مترجم: فاطمه محرابی، مطالعات هنرهای زیبا، دوره ۳، شماره ۷، صص ۳۱-۳۵.

گودرزی سروش، محمد مهدی و سید مصطفی مختاباد امرئی (۱۳۸۹) نمادگرایی باغ ایرانی در دوره اسلامی، هویت شهر، شماره سیزدهم، سال هفتم، ۵۵-۶۳.

لنگ، جان (۱۳۸۸) آفرینش نظریه معماری، ترجمه علیرضا عینی‌فر، تهران، دانشگاه تهران.

ویلیبر، دونالد (۱۳۸۳) باغ‌های ایان و کوشک‌های آن، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران، علمی و فرهنگی.

وثیق، بهزاد و مجتبی انصاری و عبدالحمید نقره‌کار و محمدرضا بمانیان (۱۳۹۰) حکمت عناصر معماری منظر در بهشت قرآنی با تأکید بر سوره الرحمن، صفه. ۵۳.

هردوک، کلاوس (۱۳۷۶) ساختار شکل در معماری ایران و ترکستان، ترجمه محمد تقی‌زاده مطلق، تهران، بوم.

هیلن برند، روبرت (۱۳۸۰) معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، روزنه.

Barati, N; & Alehashemi, A; & Miniator Sajadi, A. (2018) "Iranian Worldview and Axial Pattern in Persian Garden". Manzar, Vol, 9. No,41. pp: 6-15.

Eliade, M; & Adams, C. J. (2012) "The Encyclopedia of Religion". Vol, 16. pp: 277-278. New York: Macmillan.

Marcus, C.C; & Bannes, M. (1999) "Healing Gardenes: Theraputic Benefits and Design Recommendations. New Jersey: John wiley & Sons.

Ruggles,D. Fairchild. (2008) "Islamic Gardens and Landscapes". University of Pennsylvania Press. USA.

Uwajeh, C.P. & Ezennia, I.E. (2018) The Socio-Cultural and Ecological Perspective on Landscape and Gardening in Urban Environment: A Narrative Review. Journal of Contemporary Urban Affairs, 2 (2), pp: 78-89.

شوشتر؛ گونه‌ای متمایز از باغ‌سازی ایرانی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره ۱۱، شماره ۴۱، صص ۱۵-۲۵.

نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۷) درآمدی بر هویت در معماری و شهرسازی اسلامی، تهران، پیام. سیما.

----- (۱۳۸۹) مبانی نظری معماری، تهران، پیام.

نقره‌کار، عبدالحمید و فرهنگ مظفر و سمانه تقدیر (۱۳۹۳) بررسی قابلیت‌های فضای معماری برای ایجاد بستر پاسخگویی به نیازهای انسان از منظر اسلام؛ مطالعه موردی: خانه‌های زینت الملک شیراز و بروجردی‌های کاشان، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۵، صص ۲۱-۳۴.

----- (۱۳۹۶) تناظر انسان و هستی در اندیشه اسلامی و بازتاب آن در معماری اسلامی، معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۱۹، صص ۷۹-۹۳.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۸) مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی، تهران، شهر.

----- (۱۳۹۲) جلوه‌های زیبایی در باغ ایرانی، منظر، شماره ۵، دوره ۲۲، صص ۶-۹.

نصر، سید حسین (۱۳۷۵) هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، حکمت.

نوایی، کامبیز و کامبیز حاج قاسمی (۱۳۹۰) خشت و خیال، تهران، سروش.

ندیمی، هادی (۱۳۸۶) تأملی در اطوار نور در معماری ایران، از مجموعه کلک دوست، تهران، رضوی.